

Mfanelo wa ku kuma Swakudya

TLUKA RA MINTIYISO

Swi vula yini ku va ni mfanelo wa swakudya?

Mfanelo wa ku kuma swakudya i mfanelo wa vanhu lowu wu tiwika no amukeriwa hi nawu wa tiko ni wa matiko hinkwawo, ku nga nawu lowu wu sirhelelaka mfanelo wa vanhu ku va kuma swakudya swo tihanyisa hiswona, va nga tixavela kumbe va tikumela swona. Mfanelo ya ku kuma swakudya wu nga hlanganisiwa ni mfanelo wa ku va munhu a faneriwa hi vutomi ni ku xiximeka. Mfanelo wo kuma swakudya wu boha leswaku swakudya swi **kumeka**, swi **fikeleka** naswona swi **ringana vanhu** hinkwavo **handle ka xihlawuhlawu eka nkarhi hinkwavo**.

Loko munhu kumbe ndyangu wu nga swi koti ku tiphina hi ku fikelela swakudya, swi vula leswaku a va hlayisekanga hi tlhelweni ra swakudya. Naswona swi na ntikelo leswaku swakudya swi fanela ku ringanela hinkwavo lava va nga endyangwini. Maavelo ya swakudya ya fanele ku pfumala xihlawuhlawu ya eneta hinkwavo lava va nga endyangu.

Laha Afrika Dzonga un'wana ni un'wana, handle ko khomiwa hi tingana kumbe ku siveleriwa hi swin'wana. U fanela ku kota ku ngenela eka vuchiviriki byin'wana ni byin'wana. Leswi swi vula leswaku loko hi langutisa swilo swo hambanahambana, va fanela ku kota ku fikelela swilaveko leswi swi fanelaka ku fana ni swakudya, hi ndlela yo xiximeka. Ku va va kota ku tiendlela swa vona swakudya, vanhu va fanela ku kuma mbewu, mati, vuswikoti byo rima ni swin'wana leswi swi nga ta pfuneta. Munhu u fanela ku fikelela ni mali.

Swiboho leswi swi kongomeke Mfumo

Xiyenge 27(1)(b) xa Vumbiwa ra Rhiphabliki ya Afrika Dzonga xi vula leswaku, "munhu un'wana ni un'wana u ni mfanelo wo fikelela swakudya ni mati lava ya nga ringanela." Xiboho lexi xi nava ku ya fika eka xiyenge 27(2), xona xi vula leswaku "tiko ri fanela ku va ni milawu ri tlhela ri vona leswaku ri na minsirhelelo, *hilaha swi kotekaka hakona, ku kota ni ku fikelela timfanelo leti*." Hi ku ya hi Xiyenge xa 35(2)(e) xa Vumbiwa swivonchwa ni lava va nga khomiwa nkarhinyana na vona va ni mfanelo wo kuma swakudya swo ringana, kasi 28(1)(c) yi vula leswaku n'wana un'wana ni un'wana u ni mfanelo wo kuma "swakudya swo n'wi hanyisa, vusirhelelo, vukorhokeri bya swa rihanyo ni vukorhokeri bya vaakitiko."

Mfanelo wun'wana ni wun'wana eka Vumbiwa wa ringana. Timfanelo ta khumbhana naswona ti na ntirhisano. Xikombiso hileswaku loko ku ri hava swakudya, swa tika ku dyondza exikolweni ni ku kuma dyondzo. Timfanelo leti ti hi khumbha hinkwerhu etikweni, vana,swivonchwa, ni lava va nga riki vaakitiko ni vadyuhari

Afrika Dzonga yi sayinele mintwanano ya matiko yotala, leswi swi vulaka leswaku yi fanela ku va yi lemuka leswi swi landzelaka:

- **Ku xiximeka:** hi ku kuma swakudya leswi swi faneleke.no ringanela.. Mfumo a wu swi koti ku teka xiboho lexi xi nga endleka leswaku ku kumeka ka swakudya ku sivelaka;
- **Nsirhelelo:** swiboha leswaku mfumo wu vona leswaku tikhamphani kumbe vanhu van'wana va sivela vukona bya swakudya;
- **Ku eneteka:** swi vula leswaku mfumo wu rhangela hi matshalatshala yo vona leswaku vanhu va pfunetiwa hi mingiririko leyi yi nga va tiyisa ku fikelela switirhiswi, leswi nga ta va pfuneta ni ku va tiyisa ku kuma swakudya. Loko munhu kumbe ntlawa wa vanhu wu nga swi koti, xivangelo xi ri lexi va nga kotiki ku xi sirhelela, va nga tiphini hi mfanelo wo kuma swakudya swo ringanela, mfumo wu fanela ku endla leswaku va fikelela eka mfanelo lowu, hi ndlela leyi yi kongomeke.

Leswi swi vula leswaku mfumo wu fanela ku va wu lulamisa mbangu lowu wu pfunetaka leswaku vanhu va kota ku tiendlela makumelo ya swakudya kumbe ku tikumela swakudya swa vona ni mindyangu ya vona. Ku endlela ku va va xava swakudya munhu u fanela ku va a ri ni mali leyi a yi kumaka naswona mfumo wu fanela ku endla leswaku vanhu lava va kota ku kuma swa vuhlayiseki bya vanhu eka mindyangu ni lava va pfumalaka mpfuneto lowu.

Swiphiso leswi sivelaka ku mfanelo wo fikelela

Mfanelo wo kuma swakudya a swi vuli leswaku vanhu kumbe mintlawa ya vanhu va fanela ku va va nyikiwa swakudya. Swi vula leswaku vanhu va kota ku tikumela swakudya hi ndlela yo xiximeka, hi ndlela ya swa rifuwo ni mingiririko yin'wana. Hi marito man'wana, munhu kumbe ntlawa wa vanhu va ni vutihlamuleri byo nghena eka vugingiriki lebyi nga ta va pfuna ku tikumela swakudya. Ni hambiswiritano, mfumo wu ni ntirho wa ntikelo wo seketela matshalatshala lava.

Leswi swi bohaka munhu un'wana ni un'wana i ku tikumela swakudya, ni ku kumela vona vinyi ni mindyangu ya vona. Leswi va nga swi kota hi ku tirha va ta kuma mali yo xava swakudya kumbe hi ku rima va byala va tshovela va ta dya ni

ku xavisela van'wana. A nga kona loyi a nga ni mfanelo wo sivela van'wana ku fikelela mfanelo ya vona ya vumunhu yo kuma swakudya handle ka loku yaloye a yime endleneni ya mfanelo ya vona hi nawu. Ngopfungopfu vatswari, va boheka ku kumela vana va vona swakudya. Loko va tsandzeka, mfumo wu boheka ku nghenelela wu va nyika swakudya.

Swin'wana leswi swi nga sivelaka mfanelo lowu wo fikelela swakudya swi nga huma eka tipholisi ku nga matirhelo ya mfumo ni ku tsandzeka ka vona ku simeka tipholisi leti. Vunyingi bya misava ya laha Afrika Dzonga i misava ya valungu, hileswaku va ni vun'wini bya misava leyi hambileswi hi nhlayo va nga ehansi, kasi swa fanela leswaku ku lulamisa vun'wini lebyi bya misava. Vuseketeri bya varimisi lava va va rimaka switsongo, bya pfumaleka kasi leswi swi nga tlakusa vuhlayiseki bya swakudya ni ntshovelo. Vurimi bya lemadorobeni a byi khuthaziwi ku ringanela kumbe ku seketeriwa, hambileswi swirhapa emadoropeni swi lavekaka. Vanhu va le matikoxikaya a va koti ku fikelela mpfuneto wa vanhu, kasi laha hi kona vusweti byi nga tala kona, loko ku pimanisiwa ni le madoropeni.

Mfumo wu fanela ku vona leswaku wu kambisisa tindlela leti tirhaka to lulamisa maavelo ya misava, wu pfuneta varimi lava va nga rimiki swotala hi vuswikoti ni mali yo hlulukisa, va khutaza ni ku seketela varimi va le madoropeni naswona va vona leswaku vanhu va le matikoxikaya va tiva timfanelo ta vona ta swa vuhlayiseki bya vanhu naswona va kota ku fikelela timali ta mpfuneto wa vanhu. Mfumo wu fanela ku endla mpfumba ro tivisa vanhu tindlela to sivela leswaku maxelo ma ncinca va tlhela va va pfuneta ku tolovela leswi swi vangekaka hikwalaho ka ku ncinca ka mashelo.

Leswi hlanganisaka mfanelo wo kuma swakudya ni timfanelo tin'wana ta vanhu¹

Mfanelo wa rihanyo lerinene: madyelo lamanene i xin'wana xa leswi swi vumbaka mfanelo wa rihanyo lerinene ni mfanelo wio kuma swakudya. Loko vavasati lava va languteleke vana kumbe va ri lava va mamasaka va nga kumi swakudya leswinene, vona ni vana va vona va nga vaviseke hikwalaho ko va va sikile ni hambiloko vo kuma nhlayiseko hi nkarhi lowu va nga langutela vana ni hle ndzhaku ka ku veleka

Mfanelo ya vutomi: loko vanhu va koti ku tikumela swakudya hi voxo va le nghozini yo fa hi ndlala, nsiko kumbe mavabyi lava ya vangiwaka hi ku sika.

1. <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet34en.pdf>. Timfanelo leti hinkwato ta hlangana, leswi swi nga longoloxiwa laha henhla ko va xiphemu ntsena xa timfanelo leti ti lulameleke vanhu loko va kongomane ni ku pfumala swakudya.

Mfanelo ya mati: tmfanelo wo fikelela swakudya a wu vi kona loko vanhu va nga koti ku kuma mati lamanene yo tenga yo nwa ni yo tirhisa emindyangwini ya vona.

Mfanelo ya ku kuma dyondzo: ku sika ni nsiko swi sivela vukoti byo dyondza eka vana naswona va nga boheka ku tshika xikolo exikarhi va ya ekutirheni, leswi swi hunguta ni ku susa vutiphini bya vona bya mfanelo wo kuma dyondzo.

Mfanelo wa ku kuma ntirho ni swa vuhlayiseki bya vanhu: ku thoriwa ni swa vuhlayiseki bya vanhu hakanyingi l ndlela yo hlawuleka yo kuma swakudya. Kasi hi hala tlhelo, miholo leyi yi nga sivela vusweti ni.... minimum wages and swa vuhlayiseki bya vanhu benefits i vekiwa endzhaku ka loko ku langututisise ndhurho wa swakudya etimakete.

Mfanelo yo kuma mahungu: mahungu ya ni ntikelo loko swi ta eka mfanelo ya swakudya. Swi pfuna ku va vanhu va ti va hi ka swakudya ni madyelo lamanene, timakete ni maavelo ya swirhisiwa. Swi tiyisa ku va vanhu va tsakela ku ngenela ni ku nchuncheka loko va ri karhi va hlawula swakudya. Ku sirhelela ni ku tlakusa mfanelo yo hlota , ku kuma ni ku hundzisa mahungu hi ndlela yaleyo vanhu va tiphina hi mfanelo wo kuma swakudya.

Ntiyiso hi Swakudya

 Afrika Dzonga i rin'wana ra matiko laha misaveni, leri ri nga ni vusweti bya le henhla ni ku pfumala ndzanganano. Eka nkarhi wa sweswi ku na vanhu va 11 wa timiliyoni lava va pfumalaka swakudya laha Afrika Dzonga (naswona va nga tivi lomu va nga ta kuma kona swakudya hi siku leri ri landzelaka).

 Ku na timiliyoni ta 12 ta vanhu lava nga ni vusweti hi tlhelweni ra swakudya, 70% ya vona va kumeka ematikoxikaya.² Ku tlurisa 60 wa tiphesente ta vanhu lava va sikaka ku vavisa, i vavasati.³

 Nsiko i xin'wana xa swiphiqu swi kulukumba swa rihanyo eka misava hinkwayo naswona l xivangelo xikulukumba xa ku lovetela ka vana, ni ku tlurisa HIV/AIDS, Rifuva(TB) ni dari (malaria) swi hlangene.⁴

 Ku lava ku ringana 1.5 wa timiliyoni ta vana lava va nga ehansi ka malembe ya 6 a va kuli hi ndlela leyinene hikwalaho ka nsiko.

 25% ya vanhu lava va sikaka emisaveni hinkwayo va kumeka esub-Saharan Afrika.

 Ku pfumaleka ka swakudya leswi swi ringaneleke l ntiyiso ku vula leswaku ku sika l nchumu wukulu lowu wu tikiselaka vana va laha Afrika Dzonga namuntlha. Ku pfumaleka ka swakudya exikarhi ka vana ku khumbha wa swa rihanyo lerinene, dyondzo ni dyondzo.

 Hambileswi Afrika Dzonga ku nga tiko leri tshovelaka swakudya swinene, a hi hinkwavo vanhu lava va nga laha tikweni va kotaka ku fikelela swakudya leswi.

 Matiko hinkwavo ya laha misaveni ya na swona swakudya leswi swi nga ringanelaka vanhu hinkwavo, kambe hikwalaho ka swivangelo swo hlaya, a hi vanhu hinkwavo va kotaka ku fikelela swakudya leswi.

 Vunyingi bya misava leyi yi nga lulamela ku byala swakudya yi tirhiseriwa ku rima swibyalo swo fana ni vutiya (cotton), swikwenga (sisal) tiya, fole, mova ni khokho ku nga swakudya leswi swi nga weliki eka nhlayo ya swakudya swa rihanyo kambe ndzaveko wa swona wu ri ehenhla swinene.

 Kuncinca ka maxelo ku ya kuri karhi ku voniwa ku ri xivangelo xa nkarhi wa sweswi ni lowu taka wa ndlala ni vusweti. Swi nga endleka leswaku loko ku fika lembe ra 2050, kuncinca ka maxelo na matshamelo ya kuncincinca ya maxelo swi ta vanga leswaku vana van'wana vo ringana timiliyoni ta 24 va wela endlaleni. Kwalomu ka xiphemu xa hafu xa vana lava va ta va va ri e-sub-Saharan Africa.⁵

 Mabindzu ya le xihundleni ya vanhu va nga ri vangani emisaveni hinkwayo vi va tameri va mpfumelelo wa ku tirhisa timbewu ta swakudya kutani hi vona va lawulaka ni ku teka xiboho hi nxavo wa mbewu yeyo kutani va xavisela varimisi. Mhaka leyi yoi va Ntlawa wutsongo wu va na matimba yo lawula mbewu, nkoka, ni maphakelo ni ndhurho wa mbewu swi sivela vanhu ku kota ku tibalela swakudya swa vona va ta kala va nga durheriwi.

 Xiphemu lexi nga ehansi ka 80% xa swakudya hinkwaswo swa Afrika Dzonga swi ncinciwile vuswona hileswaku swi “genetically modified “.

 Hileswaku mbewu leyi ya swakudya leswi swa “genetically modified “i swakudya leswi hundzuriweke hi ku ngenisa kumbe ku susa swiphemu leswitsongo swa xivumbeko xa mbewu. Vundzeni byebyo byi nga hundzuriwa byi vuriwa ti-GMO. Swiphiqu leswi swi nga ta humelela eka nkarhi lowutaka loko swakudya swa GM swi tirhisiwile nkarhi woleha a swi tiviwi kambe swi nga vanga ngozi.

Xiave xa SAHRC

Vumbiwa ra Afrika Dzonga ra Timfanelo ta Vanhu (hileswaku SAHRC) i vumbiwa leri ri tiyimeleke leri simekiweke ku landza Vumbiwa ra tiko, ku rindza,ni ku sirhelela, ku tlakusa ni ku hetisisa mafikelelo ya timfanelo ta vanhu etikweni ra hina. Afrika Dzonga i rin'wana ra matiko lama nga na vusweti lebyi turisaka mpimo ni ku kala ndzanganano emisaveni. Hikokwalaho, swa vilerisa eka SAHRC loko timfanelo ta vanhu to kota timfanelo ta ku fikelela swakudya ti nga khathaleriwi. SAHRC yi nga pfuna hi ku fikeleriwa ka timfanelo ta swakudya hi ku tirhisa matimba ya yona ya ku tirhisana na vukorhokeri bya ku kota SASSA, tindzawulo ta mfumo wa tiko ta muganga, xikaya, ta na varimi vo tihanyisa, hi tlhelo ra swirhalanganyi leswi vanhu va langutaneke na swona eswimutanini ni ku pfuna vanhu lava nga enghozini (vo kota vana na vanhu vokhunguvanyeka) ku va va fikelela timfanelo ta vona.

Nkarhi na nkarhi loko ntlawa kumbe munhu a nga swi koti ku fikelela swakudya leswi ringaneke hi vuswikoti lebyi a nga na byona, mfumo wa fanela ku va wu hetisisa timfanelo teto kutani SAHRC yi ta pfuna vanhu, ngopfungopfu mintlawa leyi nga enghozini hi ku tirhisana na mfumo ku fikelela timfanelo leti. SAHRC na yona yi fanele ku tiyisisa leswaku yi andzisa ni ku hangalasa vutivi eka vaaki hi timfanelo ta vona ta ku fikelela swakudya; kutani hi ndlela yaleyo va khuthaza hinkwavo etikweni, ngopfungopfu lava nga eka mintirho ya ku rima va tshovela swakudya. Matshalatshala ya SAHRC ya katsa ku languta swivilelo swa vanhu, ku pfuna mintlawa leyi nga enghozini ku kota vavasati ni vanhu vo khunguvanyeka; mintirhisano hi swakudya, lava va nga ni xiavena van'wamabindzu ku va khuthaza leswaku ku va na ku antswisa hinkwako eka swiyimo swo hambana swa makumelo ya ni maavelo swakudya swa swo fikela vanhu.

2. <http://www.sfood.org/index.php/en/component/content/article/1524-mission-to-south-africa-preliminary-conclusions>

3. World Food Programme, 2009.

4. USAID, 2009

5. IFPRI, 2009

HI KUMEKA EKA

Website: www.sahrc.org.za

Email: info@sahrc.org.za

Hofisinkulu

Braampark Forum 3, 33 Hoofd Street,
Braamfontein; Johannesburg
Ringingho: 011 877 3600 | Fekisi: 011 403 0684

Eastern Cape

4th floor Oxford House,
86 Oxford Street; East London
P.O. Box 972, East London 5200
Ringingho: 043 722 7828 | Fax: 043 722 7830

Free State

50 East Burger Street,
1st Floor TAB building, Bloemfontein
P.O. Box 4245, Bloemfontein, 9301
Ringingho: 051 447 1133 | Fax: 051 447 1128

Gauteng

2nd Floor, Braampark Forum 3,
33 Hoofd Street, Braamfontein
Private Bag X 2700, Houghton, 2041
Ringingho: 011 877 3750 | Fax 011 403 0668

KwaZulu-Natal

First Floor, 136 Victoria Embankment, Durban
P. O. Box 1456, Durban, 4000
Ringingho: 031 304 7323/4/5 | Fax: 031 304 7323

Limpopo

First Floor, Office 102, Library Garden Square,
Corner of Schoeman and Grobler Streets, Polokwane
P. O. Box 4431, Polokwane, 0700
Ringingho: 015 291 3500 | Fax: 015 291 3505

Mpumalanga

4th Floor Carltext Building, 32 Bell Street, Nelspruit
P. O. Box 6574, Nelspruit, 1200
Ringingho: 013 752 8292/5870 | Fax: 013 752 6890

Northern Cape

45 Mark and Scot Road,
Ancorley Building, Upington
P. O. Box 1816, Upington, 8801
Ringingho: 054 332 3993/4 | Fax: 054 332 7750

North West

170 Klopper Street, Rustenburg
P.O.Box 9586, Rustenburg, 0300
Ringingho: 014 592 0694 | Fax: 014 594 1069

Western Cape

7th Floor ABSA building,
132 Adderley Street, Cape Town
P.O. Box 3563, Cape Town, 8000
Ringingho: 021 426 2277 | Fax: 021 426 2875